

18. મુક્તાનિ મુક્તકાનિ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રહેલિકા, કૂટશ્લોકો, અંતરાલાપ, પ્રશ્નોત્તરમાલા જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં રમૂજ અને તર્કબુદ્ધિયુક્ત મુક્તકો વિપુલ પ્રમાણમાં રચાયેલાં છે. મુક્તક પ્રકારની આ રચનામાં ક્યારેક શ્લેષનો તો ક્યારેક સંધિનો ઉપયોગ કરીને ચમત્કૃતિ ઊભી કરવામાં આવે છે. ક્યારેક વળી સમાસફેર કરીને તો ક્યારેક અન્વયફેર કરીને દ્વિવિધ અર્થઘટન કરીને ચમત્કૃતિ સર્જવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનાં મુક્તકોની રચના સળંગ એક ગ્રંથ તરીકે થઈ હોતી નથી પરંતુ આવાં મુક્તકો તો કાલાન્તરે જુદા જુદા પ્રદેશમાં વિદ્વાન કવિઓ દ્વારા રચવામાં આવેલાં છે. વળી, તેમનો સંગ્રહ પણ ભિન્ન ગ્રંથોમાં થતો રહ્યો છે. વર્તમાનમાં આવાં મુક્તકોનો સંગ્રહ કરીને તેને સુભાષિતરત્નભાણગાર તરીકે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં વિવિધ પ્રકારે વિવિધ પ્રકારની ચમત્કૃતિ સર્જતાં આઠ પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ચમત્કૃતિ માત્ર મનોરંજન માટે જ હોય છે તેવું નથી. શાબ્દિક રીતે અને આર્થિક રીતે ચમત્કૃતિ સર્જતાં આ પદ્યોમાં માનવીય જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટેના ઉપાયોનો પણ ઉપદેશ હોય છે. આ ઉપદેશ મુજબ જીવન જીવીને માણસ સર્વત્ર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને પોતાના જીવનને સુખી બનાવી શકે છે.

પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીયુતા ।

પવર્ગરચિતા મૂર્તિરપવર્ગપ્રદાસ્તુ વઃ ॥ 1 ॥

ભગવન્ કિમુપાદેયં ગુરુવચનમ્ હેયમપિ ચ કિમકાર્યમ્ ।

કો ગુરુરધિગતતત્ત્વઃ, શિષ્યહિતાયોદ્યતઃ સતતમ્ ॥ 2 ॥

અપૂર્વોઽયં મયા દૃષ્ટઃ કાન્તઃ કમલલોચને ।

શોઽન્તરં યો વિજાનાતિ સ વિદ્વાન્નાત્ર સંશયઃ ॥ 3 ॥

શસ્ત્રં ન ખલુ કર્તવ્યમિતિ પિત્રા નિયોજિતઃ ।

તદેવ શસ્ત્રં કૃતવાન્ પિતુરાજ્ઞા ન લઙ્ઘિતા ॥ 4 ॥

વૃક્ષસ્યાગ્રે ફલં દૃષ્ટં ફલાગ્રે વૃક્ષ એવ ચ ।

અકારાદિ સકારાન્તં યો જાનાતિ સ પણ્ડિતઃ ॥ 5 ॥

યથા નયતિ કૈલાસં નગં ગાનસરસ્વતી ।

તથા નયતિ કૈલાસં ન ગઙ્ગા ન સરસ્વતી ॥ 6 ॥

યુધિષ્ઠિરઃ કસ્ય પુત્રો ગઙ્ગા વહતિ કીદૃશી ।

હંસસ્ય શોભા કા વાસ્તિ ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ ॥ 7 ॥

દ્વન્દ્વો દ્વિગુરપિ ચાહં મદ્ગ્રેહે નિત્યમવ્યયીભાવઃ ।

તત્પુરુષ કર્મધારય યેનાહં સ્યાં બહુવ્રીહિઃ ॥ 8 ॥

નામ : (પુંલિંગ) ઉદ્યતઃ ઉદ્યત, તૈયાર **કાન્તઃ** પ્રિયજન **શઃ** ‘શ’ વર્ણ, શકાર **નગઃ** પર્વત, ગિરિ **કૈલાસઃ** કૈલાસ એ નામનો પર્વત **દ્વન્દ્વઃ**, દ્વિગુઃ, **અવ્યયીભાવઃ**, **તત્પુરુષ**, **કર્મધારય**, **બહુવ્રીહિઃ** આ બધાં સમાસના પ્રકારોનાં નામ છે. (સમાસના આ પ્રકારોમાંથી કેટલાક તમે નવમા ધોરણમાં શીખી ગયા છો. અન્યની સમજ પાછળ અભ્યાસ-5માં આપવામાં આવેલી છે.) આ સાથે આ શબ્દોનો પોતાનો પણ એક અર્થ હોય છે. જેમ કે **દ્વન્દ્વઃ** બે-બેની જોડ, બે-બેનાં જોડકાં, યુગ્મ **દ્વિગુઃ** બે કે વધારેનો સમૂહ, જેની પાસે બે હોય તેવો **અવ્યયીભાવ** એટલે વ્યય અર્થાત્ પર્યનો અભાવ, ત્યાં અવ્યયીભાવ છે એમ કહેવાય. **તત્પુરુષ** પદમાં જુદા જુદા વિભક્તિ તત્પુરુષ સમાસ માનીએ, તો વિવિધ અર્થ નીકળે છે. અહીં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ માનીને ‘તેનો પુરુષ’ - એવો અર્થ લેવાય છે. કર્મધારય એ પદને કર્મ અને ધારય - એ રીતે બે ભાગમાં વહેંચીને કર્મને ધારણ કર - એવો અર્થ મળે છે. બહુવ્રીહિ શબ્દમાં (બહવઃ વ્રીહયઃ સન્તિ यस્ય સઃ બહુવ્રીહિઃ - એ વિગ્રહ મુજબ) બહુવ્રીહિ સમાસ માનીને બહુ છે વ્રીહિ જેના એવો, ઘણાં બધાં ધાન્ય-અનાજવાળો - એવો અર્થ મળે છે.)

(સ્ત્રીલિંગ) પવર્ગરચિતા મૂર્તિઃ પ-વર્ગ દ્વારા રચવામાં આવેલી મૂર્તિ (પ-વર્ગ એટલે પ, ફ, બ, લ અને મ વર્ણ. અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે શબ્દપ્રયોગ છે, તેમાં આ પ-વર્ગના વર્ણોથી પ્રારંભ થતા શબ્દો (જેવા કે - પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીયુતા) વાપરીને ભક્તે પોતાના મનમાં ઈશ્વરની એક મૂર્તિ-છબી ઊભી કરી છે.) **અપવર્ગપ્રદા** અપવર્ગ એટલે મુક્તિ-મોક્ષ અને પ્રદા એટલે આપનારી, મુક્તિ આપનારી (બીજી રીતે જોઈએ તો શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે મૂર્તિ કલ્પવામાં આવી છે, તે પ-વર્ગ-રચિતા છે. હવે આ પ-વર્ગ-રચિતા મૂર્તિ અ-પવર્ગ = પ-વર્ગ વગરની કેવી રીતે હોય ? અપવર્ગ એટલે ‘મુક્તિ’ અર્થ સમજતાં અહીં મુક્તિ માગવામાં આવી રહી છે ! અહીં આ રીતે વિરોધ સમજાય પણ અપવર્ગ = મોક્ષ સમજતાં વિરોધ દૂર થાય છે.) **લઙ્કિતા** લાંઘી, ઉઘાપી **ગાનસરસ્વતી** ગાનરૂપી સરસ્વતી **ગંગા, સરસ્વતી** આ નામની પ્રસિદ્ધ નદીઓ **ત્વરિતા** ઝડપી, ત્વરિત ગતિની. આ શ્લોક બોલવામાં આવે ત્યારે સાંભળનારને ગૂંચવડો લાગે છે પણ તે ધ્યાનથી વિચારતાં સાચો અર્થ સમજાય છે.

(નપુંસકલિંગ) અકાર્યમ્ ન કરવા જેવું **નખલુ** નખને કાપવાનું સાધન, નરણી (ન અને ખલુ - એ રીતે છૂટા પાડીને પણ અર્થ કરવાનો છે. ન એટલે નહિ, ખલુ એટલે ખરેખર, નક્કી) (આ ખલુ અવ્યય ક્યારેક વાક્યમાં કોઈ અર્થ બતાવતો નથી. તે માત્ર વાક્યના અલંકાર તરીકે શોભા વધારવા માટે વપરાયો હોય છે.)

સર્વનામ : કસ્ય કોનું કા (સ્ત્રી.) કોણ

વિશેષણ : પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીયુતા પિનાક-ધનુષ્ય, ફણી-નાગ, બાલેન્દુ-બીજનો બાળ-ચંદ્ર, ભસ્મ-રાખ, મન્દાકિની-ગંગા. આ (પ, ફ, બ, લ અને મ-એ પાંચ વર્ણોથી પ્રારંભ થતા) પદાર્થોથી યુક્ત, ધનુષ્ય વગેરેવાળી (પ-વર્ગરચિતા મૂર્તિનું વિશેષણ) **ઉપાદેયમ્** ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, સ્વીકાર કરવા પાત્ર **હેયમ્** છોડવા યોગ્ય, ત્યજવા લાયક **અધિગતતત્ત્વઃ** જાણી લીધું છે રહસ્ય તેવો, જેણે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તેવો **ત્વરિતા** ઝડપવાળી, ઉતાવળી

અવ્યય : અનન્તરમ્ પછી, ત્યાર બાદ **ખલુ** નિશ્ચિત, ખરેખર, ચોક્કસ **ઇતિ** એમ, આવું

સમાસ : પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીયુતા (પિનાકઃ ચ ફણી ચ બાલેન્દુઃ ચ ભસ્મ ચ મન્દાકિની ચ ઇતિ પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિન્યઃ (इतरेतर द्वन्द्व), પિનાક-ફણિ-બાલેન્દુ-ભસ્મ-મન્દાકિનીભિઃ યુતા - તૃતીયા તત્પુરુષ) । પવર્ગરચિતામૂર્તિઃ (પવર્ગેણ રચિતા પવર્ગરચિતા (તૃતીયા તત્પુરુષ), પવર્ગરચિતા ચાસૌ મૂર્તિઃ - કર્મધારય) । ગુરુવચનમ્ (ગુરોઃ વચનમ્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । અકાર્યમ્ (ન કાર્યમ્ - નજ્ તત્પુરુષ) । અધિગતતત્ત્વઃ (અધિગતં તત્ત્વં येन सः - બહુવ્રીહિ) । શિષ્યહિતાય (શિષ્યસ્ય હિતમ્, તસ્મૈ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કમલલોચને (કમલે ઇવ લોચને યસ્યાઃ સા બહુવ્રીહિ) । નખલુ (નખં લુનાતિ (લુનીતે) - ઉપપદ તત્પુરુષ) । ફલાગ્રે (ફલસ્ય અગ્રમ્, તસ્મિન્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । અકારાદિસકારાન્તમ્ (અકારઃ આદિઃ યસ્ય તત્, અકારાદિ - બહુવ્રીહિ) । સકારઃ અન્તે યસ્ય તત્, સકારાન્તમ્ - બહુવ્રીહિ) । અકારાદિ ચ સકારાન્તં ચ - સમાહાર દ્વન્દ્વ) । ગાનસરસ્વતી (ગાનસ્ય સરસ્વતી - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) **વહ્ (વહતિ)** વહન કરવું, એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવું.

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : અપૂર્વ : પૂર્વમાં એટલે કે અગાઉ ક્યારેય ન હોય તેવો **દૃષ્ટ :** જોયેલો **કાન્ત :** પ્રિય, ગમતો, જેની કામના હોય તેવો **કમલલોચને** હે કમળ જેવી આંખોવાળી **નિયોજિત :** જોતર્યો. યોજ્યો. **લઙ્કિતા** ઉલ્લંઘન કરી. ઉથાપી દીધી. **અકારાદિ-સકારાન્તમ્** આદિમાં અકાર (અ) અને અન્તમાં સકાર (સ) હોય, તેવું (અનનાસ નામે ઓળખાતા ફળને ધ્યાનમાં રાખીને આ કથન છે.) **મદ્ગેહે** મારા ઘરમાં **સ્યામ્** થાઉં. બનું. **વિજાનાતિ** જાણે છે.

(પ્રસ્તુત પાઠ ખાસ પ્રકારનાં વિવિધ પદો-શ્લોકોનો સંગ્રહ છે. પ્રથમ શ્લોકમાં શાબ્દિક ચમત્કૃતિ છે. પ-વર્ગરચિત મૂર્તિ પાસે અપવર્ગની કામના કરવામાં આવી છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં પ્રશ્નોત્તર છે. પ્રથમ ચરણમાં **ભગવન્ કિમુપાદેયમ્** પ્રશ્ન છે અને તેનો ઉત્તર **ગુરુવચનમ્** છે. એવી જ રીતે **હેયમપિ ચ કિમ્** એ પ્રશ્ન છે અને તેનો ઉત્તર **અકાર્યમ્** છે. એ પછી તૃતીય અને છેલ્લો પ્રશ્ન છે **કો ગુરુ :** અને તેનો ઉત્તર છે **અધિગતતત્ત્વઃ, શિષ્યહિતાય ઉદ્યતઃ સતતમ્.** તૃતીય શ્લોકમાં પ્રહેલિકા છે અને **અશોક** શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તે પૂછવામાં આવી છે. ચતુર્થ શ્લોક રહસ્યાત્મક છે. તેમાં વપરાયેલાં **શસ્ત્રં ન ચલુ** પદોને બે રીતે વાંચવાનાં છે. 1. **શસ્ત્રં ન ચલુ** । અને 2. **શસ્ત્રં નચલુ** । પ્રથમ પ્રકારે વાંચતાં સમસ્યા થાય છે, જ્યારે બીજી રીતે વાંચતાં કથનનું રહસ્ય સમજાય છે. પાંચમો શ્લોક પ્રહેલિકાત્મક પ્રશ્ન છે. તેનો ઉત્તર ‘અનનાસ’ છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં શાબ્દિક ચમત્કૃતિ છે. શ્લોકના બીજા અને ચોથા ચરણના અક્ષરો સમાન છે. પણ તે અક્ષરોને બે રીતે જોડીને બે જુદા જુદા અર્થ સમજવાના છે. જેમકે 1. **કૈલાસં નગં ગાનસરસ્વતી** । અને 2. **કૈલાસં ન ગઙ્ગા ન સરસ્વતી** । સાતમા શ્લોકમાં પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં ત્રણ પ્રશ્નો છે અને ચોથા ચરણમાં તે પ્રશ્નોના ક્રમશઃ ઉત્તર આપવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા અને આઠમા શ્લોકમાં સમાસના પ્રકારોનાં નામ વાપરીને એક માણસ બીજા માણસ પાસે કંઈક મેળવવાની પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે.)

2. સંધિ : મૂર્તિરપવર્ગપ્રદાસ્તુ (મૂર્તિઃ અપવર્ગપ્રદા અસ્તુ) । કો ગુરુરધિગતતત્ત્વઃ (કઃ ગુરુઃ અધિગતતત્ત્વઃ) । શિષ્યહિતાયોદ્યતઃ (શિષ્યહિતાય ઉદ્યતઃ) । અપૂર્વોઽયમ્ (અપૂર્વઃ અયમ્) । શોઽન્તરં યો વિજાનાતિ સ વિદ્વાન્નાત્ર (શઃ અન્તરમ્ યઃ વિજાનાતિ સઃ વિદ્વાન્ ન અત્ર) । તદેવ (તત્ એવ) । પિતુરાજ્ઞા (પિતુઃ આજ્ઞા) । વૃક્ષસ્યાગ્રે (વૃક્ષસ્ય અગ્રે) । વૃક્ષ એવ (વૃક્ષઃ એવ) । યો જાનાતિ (યઃ જાનાતિ) । સ પણિતઃ (સઃ પણિતઃ) । પુત્રો ગઙ્ગા (પુત્રઃ ગઙ્ગા) । વાસ્તિ (વા અસ્તિ) । દ્વન્દ્વો દ્વિગુરપિ ચાહમ્ (દ્વન્દ્વઃ દ્વિગુઃ અપિ ચ અહમ્) ।

સ્વાધ્યાય

1. વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) કસ્ય મૂર્તિઃ પવર્ગરચિતા અસ્તિ ?

(ક) કૃષ્ણસ્ય (ખ) રામસ્ય (ગ) શિવસ્ય (ઘ) વિષ્ણોઃ

(2) કિમ્ ઉપાદેયમ્ અસ્તિ ?

(ક) કાર્યમ્ (ખ) અકાર્યમ્ (ગ) ગુરુવચનમ્ (ઘ) મિત્રવચનમ્

(3) યઃ શિષ્યસ્ય ..... ઉદ્યતઃ સઃ ગુરુઃ ?

(ક) હિતાય (ખ) સુખાય (ગ) ધનાય (ઘ) રક્ષણાય

(4) કા નદી ત્વરિતા વહતિ ?

(ક) ગઙ્ગા (ખ) યમુના (ગ) સરસ્વતી (ઘ) નર્મદા

(5) कर्मणा पुरुषः ..... भवति।

(क) द्विगुः (ख) तत्पुरुषः (ग) द्वन्द्वः (घ) बहुव्रीहिः

(6) मद्गोहे नित्यं किं वर्तते ?

(क) अव्ययीभावः (ख) बहुव्रीहिः (ग) द्विगुः (घ) द्वन्द्वः

(7) तृतीयाविभक्तेः रूपं किम् ?

(क) वः (ख) मया (ग) द्विगुः (घ) कदा

(8) विध्यर्थकृदन्तस्य उदाहरणं किम् ?

(क) कृतवान् (ख) दृष्ट्वा (ग) रचिता (घ) कर्तव्यम्

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) हेयं किम् अस्ति ?
- (2) का कैलासं नगं नयति ?
- (3) पितुः का आज्ञा ?

3. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत ।

(का, किम्, केन, कस्य)

- (1) युधिष्ठिरः धर्मस्य पुत्रः।
- (2) गङ्गा कैलासं न नयति।
- (3) वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टम्।

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

- (1) अपवर्गप्रदास्तु .....
- (2) अपूर्वोऽयम् .....
- (3) पितुराज्ञा .....
- (4) द्विगुरपि .....

5. समासप्रकारं लिखत ।

(1) गुरुवचनम्	(2) फलाग्रे .....
(3) गानसरस्वती	(4) बहुव्रीहिः .....

6. शब्दरूपाणां परिचयं कारयत ।

- (1) हिताय .....
- (2) हंसस्य .....
- (3) मया .....
- (4) कमललोचने .....

7. ગુર્જરભાષાયાં સંક્ષિપ્તં ટિપ્પણં લિખત ।

- (1) અપવર્ગપ્રદા શિવની મૂર્તિ પ-વર્ગથી કેવી રીતે રચાયેલી છે ?
- (2) ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ?
- (3) કોઈ પણ વ્યક્તિ બહુગ્રીહ કેવી રીતે બની શકે છે ?

8. ગુર્જરભાષાયામ્ અર્થવિસ્તારં કુરુત ।

- (1) ભગવન્ કિમુપાદેયં ગુરુવચનમ્, હેયમપિ ચ કિમકાર્યમ્ ।
કો ગુરુરધિગતતત્ત્વઃ, શિષ્યહિતાયોદ્યતઃ સતતમ્ ॥
- (2) યથા નયતિ કૈલાસં નગં ગાનસરસ્વતી ।
તથા નયતિ કૈલાસં ન ગઙ્ગા ન સરસ્વતી ॥

પ્રવૃત્તિ

- પાઠમાં આવતી પ્રહેલિકા જેવી કોઈ એક બીજી પ્રહેલિકા શોધીને લખો.
- શબ્દને જુદી જુદી રીતે છૂટો પાડતાં બે અર્થ મળતા હોય, તેવા જુદી જુદી ભાષાના ત્રણેક શબ્દ શોધો અને તેમના અર્થ લખો.